
Section 3. Language Teaching methodology. Pedagogy

А. М. Акматова,

*«Кыргыз тили» программасынын профессорунун ассистенти
Борбордук Азиядагы Америка университети*

Кыргыз мектептери үчүн кыргыз тили боюнча окуу китептеринин тарыхынан

XX кылымдын башында Орус империясынын чет-жакаларындагы түрк тилдүү жергиликтүү элдер үчүн көптөгөн усули жаңид (жаңы усул) мектептери ачылгандыгына байланыштуу казак ж.б. түрк элдеринин тилдеринде мугалимдер, агартуучулар окуу китептерин жаза башташкан. Уфадагы Галия медресесин окуп жатышкан кыргыз И.Арабаев менен казак Х.Сарсекеев кыргыз жана казак балдары үчүн «Алифбэ жаки төтө окуу» деген китебин 1911-жылы (52-бет) «Шарк» басмасынан чыгарышат. Казакстан менен Кыргызстандын усули жаңид мектептеринде балдарды аталган китеп боюнча окута башташкан.

1912-жылы жана 1914-жылы көрүнүктүү казак агартуучусу Ахмет Байтурсуновдун «Казак алиппеси» менен «Тил куралы» аттуу китептери жарык көрөт. Алар кийин 20-жылы кайрадан басылып чыккан. Бул жөнүндө Х.Карасаев мындай деп эскерет: «... айылдагы бардык кыргыз мектептеринде А.Байтурсуновдун «Тил куралы» аттуу китеби негизги окуу китеп болду. Мындан башка дагы казак илимпоздору жазган окуу куралдары да кыргыз мектептеринде окутулду»^{*}.

И.Арабаевдин «Жазуу өрнөктөрү» деп аталган окуу китеби 1912-жылы Оренбургда «Вақыт» басмасынан чыккан. Буга чейин окуу китеби болбогон кыргыз эли үчүн бул чоң жетишкендик эле. Аталган окуу китеп балдар үчүн гана эмес, жалпы эле сабатсыздыкты жоюуга кызмат кылгандыгын белгилей кетүү керек. Окууга умтулган кыргыздар эне тилинде жазылган сөздөрдү, элдик оозеки чыгармалардын үлгүлөрүн, табышмактарды, макалдарды алгачкы жолу ушул китептен окушкан. Анда ар бир тамганы туура жана

^{*} *Жаманкараев А.* Казак китептери жана кыргыздарӨӨ Заман Кыргызстан. – Бишкек, 27.07.2001.

сулуу жазуунун эрежелери жазылып, андан соң тамгаларды сулуу жазуунун үлгүлөрү көрсөтүлгөн. Тамгаларды кыргыз тилинин тыбыштык өзгөчөлүктөрүнө жараша үйрөтүү үчүн адегенде а, д, р тамгаларын берип, калган тамгалардын окулушун жана жазылышын улам бир беттен кошуп отурган. Кыргыз тилинин тыбыштык өзгөчөлүктөрү, башкача айтканда в, ф, п тыбыштары орус тилинен гана кирген сөздөрдө колдонулары айтылган.

Андан тышкары балдарга курчап турган чөйрөнү эне тилинде таанытуу мүнөздүү. Мисалы, мал чарбачылыгы, тамак-аш, бак-дарактын аттары, өсүмдүк-чөптөрдүн түрлөрү, курал-жабдыктар, жапайы жана үй айбандарынын аттары. Заманга жараша тоолук элдин турмуш-тиричилигине мүнөздүү материалдар берилген. Малдын, канаттуу куштардын алтымыштай түрү, алардын укум-тукумдарынын аталыштары толук чагылдырылган. Окуучулар ар кандай ботаникалык, зоологиялык, геологиялык, медициналык жана тарыхый түшүнүктөргө ээ болушкан.

Окуу китебиндеги аңгеме, жомок, макал-лакаптар аркылуу окуучуларга тарбия берүү максаты даана байкалат.

Күн аттары жана ай аттары орус тилинен кирген варианты менен салыштырылып китепке киргени жаңылык болгон, бирок алгач кыргызчасы берилбей, орусча варианты берилип калган.

Китепке казак, татар, араб тилдериндеги окуучуларга тааныш эмес сөздөр кирип кеткен.

Педагогика жана тил илимдеринин азыркы кездеги өнүгүү деңгээлинен алып караганда кемчиликтери табигый көрүнүш болуп саналганына карабастан, жогорудагы окуу китеп кыргыз элинин менталитетин, дүйнөгө жана айлана-чөйрөгө көз карашын, этнографиясын, каада-салттарын жана күнүмдүк турмушун чагылдыруунун үлгүсү болуп, андан кийинки окуу китептеринен идеологиядан окчун тургандыгы менен айырмалангандыгын тартынбай эле белгилөөгө болот. Бул жөнүндө С.Рысбаев мындай деп жазган: «И.Арабаевдин «Алиппе» окуу китебинин илимий-методикалык табияты, андагы эл турмушу чагылдырылган этнографиялык мүнөзү; дүйнөнү, чөйрөнү, бала жашап жаткан социалдык шарттарды андап түшүнүүдөгү философиялык мүнөзү; өз улутун, анын менталитетин, элдик билимдерин, тарбия-таалим үлгүлөрүн таанытуудагы этнопедагогикалык жагдайлары атайын сөз кылуу зарылдыгын ойго салат. Анткени ушул эле жерден баса айткым келет. И.Арабаевдин «Алиппе» китебинен кийинки бардык «Алиппелерде» башкача көз караш биринчи планда улуттук менталитет, элдик билимдер эмес, учурдун социалдык шартын чагылдыруу, элге жаңы замандын артыкчылыктарын түшүндүрүү, социалисттик жаңы чарбаны, жалпы советтик түзүлүштү пропандалоо, саясий-коомдук уюмдарга балдарды тартуу сыяктуу үгүт-насыят айтуу алдыга чыга келген».

И.Арабаевден кийин И.Арабаев, К.Карасаев. «Жаңылык» (1927); Курманов, Наматов, Арабаев. «Биздин мектеп» (1930); С.Намат уулу. «Кичинекей колхозчу» (1931) деген алиппе тибиндеги окуу китептер чыккан.

Андан кийин басмадан чыгарылган Б.Жунушалиев. «Алиппе» (1931); К.Каримов, Т.Актанов, А.Кошоев. «Алиппе» (1939); Н.М.Абрамов. «Жаңы Алиппе» (1940); Н.М.Абрамов, Т.Актанов. «Алиппе» (1941); М.Жаңыбаев, Н.Кангелдиев. «Алиппе» (1954); С.Турусбеков, Б.Рысбекова. «Алиппе» (1961–1981) окуу китептери кичине баланы элдик педагогика ме-

* Рысбаев С. И. Арабаевдин «Алиппеси» кыргыздын «Алиппе» китептеринин улуттук үлгүсү// Кутбим. – 2004, № 45, 6-б.

нен эмес, коомдук-саясий уюмдар аркылуу тарбиялоого жык толгон орус мектептеринин «Букварынын» үлгүсүндө түзүлүүгө өткөн, демек союз кезиндеги «Алиппе» үлгүсүндөгү бардык китептердин бирдиктүү калыпка салынып жазылгандыгы табигый нерсе.

Соңку мезгилде чыккан З.Маразыкова, А.Абдразаков. «Алиппе» (1993–1998); С.Рысбаев. «Алиппе» (1998-жылдан баштап) аттуу окуу китептеринде жогорудагы аталгандардан айырмаланып, нукура кыргыз тилине өтүүнүн аракеттери байкалат.

1917-жылга чейин кыргыз тили атайын лингвисттик изилдөөлөрдүн объекти болгон эмес, профессор К.Сартбаев айткандай: «Кыргыз тилин изилдөө советтик мезгилден кийин гана башталган. 20–30-жылдардагы атайын адабияттарда “кыргыз таануу”, “кыргыз лингвистикасы” деген терминдер кездешпейт. Бул менимче ошол мезгилде кыргыз тили боюнча илимий кадрлардын өсүп чыга электиги менен түшүндүрүлөт. Андан калса ошол жылдарда негизинен кыргыз тил илиминин практикалык милдеттери чечилип жаткан*».

Кыргыз тили 30-жылдардын аягынан баштап план ченемдүү көп аспекттүү лингвисттик изилдөөлөрдүн предмети болуп калды. Кыргыздын улуттук лингвистикасынын калыптанышы барынан мурда К.Тыныстановдун аты менен байланыштуу. Ал мектеп окуучулары үчүн «Кыргыз тилинин хрестоматиясы» (1924), «Чоңдор үчүн алиппе» (1927), «Жаңы айыл» (1929), «Эне тили» (1929), «Тил сабагы» (1932) аттуу китептерди жазган. «Кыргыз тилинин морфологиясы» (1934), «Кыргыз тилинин синтаксиси» (1936) аттуу китептер да анын калемине таандык. Аларда К.Тыныстанов биринчи жолу кыргыз тилинин тыбыштык жана грамматикалык түзүлүшүн тартипке келтирген. Ал китептер орто мектептердин окуучуларына арналганы менен аларда кыргыз тилинин тыбыштарынын физиологиялык жана лингвисттик мүнөздөмөлөрү, аларды классификациялоо илимий жактан баяндалып, тыбыш жана фонема, үндөштүк мыйзамченемдүүлүгү, муундун түзүлүшү, сөз түркүмдөрү, сүйлөмдүн түзүлүшү, анын түрлөрү, грамматикалык категориялары аныкталган. Мына ошентип кыргыз тилинин ар кандай кубулуштарын илимий баяндоонун негиздерин К.Тыныстанов түзгөн.

1924-жылдын январында Түркстан Республикасынын Советинин XII съездинде советтик окуу китеби, жазма адабияты жок элдер, кара кыргыздар жана таранчылар үчүн ошол элдин эне тилинде жазылган окуу китептери менен окуу куралдарын басып чыгаруу жөнүндө атайын токтом кабыл алынган. Аталган документтин негизинде окуу китептерин, окуу куралдарын жазуу ишин колго алуу керектиги учурдагы эң маанилүү мамлекеттик иш катары каралган. Натыйжада 1924-жылы эле башталгыч мектептердин окуучуларына арналган «Окуу китеби» (Эне тили) жарык көрөт. «Учурда бул эмгек кыргыз элинин өз тилиндеги биринчи окуу китеби катары гана жогору бааланбастан, ал сабаттуулукка чаңкаган улутубуз үчүн кадимки Ушинскийдин «Родное слово» китебиндей окуулук катары саналыптыр**».

Айтылган мезгилде сабатсыз чоңдор үчүн арналган окуу китептерин Э.Арабаев. Алиппе. (1925), Э.Арабаев, К.Карасаев. «Жаңылык» (1927), М.Бактыбаев. «Кызыл жылдыз», (1930), С.Наматов. «Сабатсыздык жоюлсун» (1930), «Сабаттуу колхозчу» (1932), Т.Саманчин. «Алиппе» (1937), Н.Абрамов. «Алиппе» (1940) түзүү менен жазып чыгарышкан.

* Сартбаев К.К. Языковедение в Киргизии: Краткий очерк. – Фрунзе, 1985. 8-б.

** Станалиев С. Замандаш, сиз билесизби? // Кыргыз туусу, 2004, 24-авг.

1930-жылы биринчи жылдык мектептердин окуучулары үчүн К.Жантөшевдин «Окуу китеби» басмадан чыгып, ал 1932-жылы «Колхоз мектебинде» деген ат менен кайрадан басылган.

Ошол эле жылдарда М.Элебаев, Ж.Жамгырчиев жана А.Шабданов жазган 3-класска, С. Сагымбаев жазган 1-2-класска арналган кошумча окуу китептери жарык көргөн.

Партиянын Борбордук Комитетинин 1931-1932-жылдарда чыккан токтомдорунда окуучуларга чыныгы жана тутумдуу билим бере алууну камсыз кылууга тийиш деген жобо көрсөтүлгөн. Анын негизинде 1932-жылы эне тил сабагынын программасы түзүлүп, 1933-жылдан баштап туруктуу окуу китептери түзүлө баштаган.

1933-жылы А.Идрисов түзгөн «Эне тили» I – II **жылдыктар үчүн жазылган. Анда** программанын талаптары толук камтылбай, темалар боюнча эрежелер берилбей же илимий жагынан так болбой калган. Айрым грамматикалык терминдер чаржайыт, көнүгүүлөр аз берилген. Окуу китебине программада жок темалар кирип кеткендиги байкалат.

1933-жылы З.Бектенов жана Т.Байжиевдин «Кыргыз тилинин окуу китеби» жарык көрүп, ал башталгыч мектептин 3-4-класстары үчүн арналган. Китепте сүйлөмдөрдүн бөлүнүшү, сүйлөмдөгү сөздөрдүн байланышы жөнүндө кеңири түшүнүк берилген. Ага чейинки окуу китептерине караганда фонетикага жана морфологияга тиешелүү материалдар арбын кездешет. Аталган окуу китебинин 1934 – 1935-жылдардагы 2- жана 3-басылыштарында кыраат, кошмо сүйлөм, эрин күүсү жана ээрчишүү мыйзамченемдүүлүгү, катыш жана түркүм жасоочу мүчөлөр, атоочтук жана этиштик, ошондой эле байланыштыргыч жандамалар алынып салынган. Алардын ордуна сүйлөмдүн баш жана айкындооч мүчөлөрү, сүйлөмдөгү сөз тизмеги, жөнөкөй жана жайылма сүйлөм ж.б. кирген. Айрым темалар боюнча материалдар кеңирээрэк берилген.

Кийинчерээк, 1944-жылдары бул авторлор 3-жана 4-класстар үчүн айрым-айрым: «Кыргыз тили. Грамматика, жазуу эрежелери жана сөз өстүрүү» окуу китебин бастырып чыгарышкан.

Окуу китебине программада көрсөтүлгөн абзац, үтүр, кош чекит, тырмакча, сүйлөм мүчөлөрүнүн орун тартиби, сөздүн уңгусу, тилдин коомдо алган орду, тилдин чыгышы жөнүндө түшүнүк, жазуунун чыгышы ж.б. темалар кирбей калган. Таандык уландылар, жалаң, жайылма сүйлөм, баш жана жандама сүйлөм, үндөштүк мыйзамченемдүүлүгү, тетик, кербез, турактуу, оошмо, сыйлыгышма мүчөлөр, тууранды, мүчөлөнбөс сөздөр, жандоочтор, тууранды атоочтун этишке өтүшү ж.б. темалар кирип кеткен.

Ал эми үшүл эле 1933-жылы 4-класстар үчүн «Эне тил» окуу китебин З.Бектенов жана Т.Балышов түзгөн. Анын көлөмү 55 беттен турган.

1937 – 38-окуу жылынан тартып башталгыч мектептер үчүн К. Каримов жана Ж. Мамбеталиевдин башталгыч мектептин 1-классы үчүн окуу китеби (II б.), К.Бакеевдин «Кыргыз тили» (1–2-класс), Н.Макешевдин «Кыргыз тили» (3–4-класс) басылып чыгып, алар 1937-жылы жарыяланган программанын негизинде түзүлүп, эрежелер, көнүгүүлөр тагыраак, советтик идеологияга туура келген тексттердин тандалышы, интернационалдык деп аталган сөздөрдүн көбүрөөк берилиши менен айырмаланган.

1938-жылдан тартып толук эмес орто жана орто мектептердин 5–6-класстары үчүн К.Бакеев менен У.Бактыбаевдин «Морфология» окуу китеби, 6–7-класстар үчүн Т.Актанов, К.Макешов, К.Бакеевдин «Кыргыз тилинин грамматикасы» басылып чыккан. Анда материалдар сөз түркүмдөрү боюнча бөлүштүрүлүп, алардын жайгаштырылышы учурдагы

мектеп грамматикасына ылайык келтирилген. Бул окуу китептери 1950-жылдарга чейин мектепте окутулуп келген.

1940-жылы Н.М.Абрамов жана Т.Актановдун «Алиппе» китеби 1952-жылга чейин туруктуу окуу китеби катары мектептерде колдонулган.

1941–50-жылдарда К.Бакеевдин 1-класстар жана 2-класстар үчүн өз-өзүнчө Кыргыз тили. Грамматика жана жазуу эрежелери, сөз өстүрүү (1947); К.Бакеев. Башталгыч мектептердин 1 – 2-класстары үчүн Грамматика (1-б.) жана жазуу эрежелери жарык көргөн. Бул жылдар аралыгында Эне тил окуу китептерин З.Бектенов, К.Карасаев, У.Абдукаимов (1946-ж., 352 б.), Э.Бердибаев. Эне тил, 2-класс (1947-ж., 244 б.) жазышкан.

Кыргыз тил илими 50-жылдардын башында калыптанып калган деп айтууга болот. К.Тыныстанов негиз салып кеткен тилдин лексикасы, фонетикасы, морфологиясы жана синтаксиси башка окумуштуулар тарабынан өркүндөтүлүп, белгилүү бир деңгээлге жеткирилген. Кыргыз тилин ар тараптуу лингвисттик изилдөөлөр окуу китептерин түзүүгө өз таасирин тийгизген.

1950-жылы А.Жапаров тарабынан түзүлгөн «Кыргыз тилинин грамматикасы» (Синтаксис) жарык көргөн. Ал жети жылдык жана орто мектептин VI – VII класстарына арналган. Өз мезгили үчүн бул окуу китеби алдыга кадам шилтөө болгон. Анда бир катар грамматикалык материалдар толукталып, сүйлөм мүчөлөрүнүн өз ара байланыштары такталып, сүйлөмдүн айкындооч мүчөлөрү аныктоочко, толуктоочко, бышыктоочко бөлүнгөн. Кошмо сүйлөмдөрдүн синтаксиси кыйла такталган. Окуу китеби мектепте 50-жылдардын аягына чейин колдонулуп келген.

Б.Үмөталиеванын 4-класс үчүн «Кыргыз тили» 1950-жылы жарык көрүп, анда грамматикалык эрежелер иретке келтирилип, аныктамалары кыска жана так көрсөтүлүп, көнүгүүлөр, суроолор жана тапшырмалар туура тандалып алынган.

Ошол эле жылы У.Абдукаимов, Н.Гафарова, А.Айдарбекованын 3-класстар үчүн 355 бет көлөмүндөгү «Эне тил» окуу китеби жарык көргөн.

1951-жылы Д.Исаев түзгөн «Кыргыз тилинин грамматикасы» (Фонетика жана морфология) жарык көрүп, сөз түркүмдөрүнүн бөлүнүшү, бир катар грамматикалык эрежелер, орфографиялык материалдар такталып, көнүгүүлөр окуучулардын жаш өзгөчөлүктөрүн эске алуу менен киргизилген.

1955-жылдары орто мектептин жогорку класстарында эне тили негизсиз окутулбай калган. 1957-58-окуу жылында гана орто мектептин жогорку класстарына жумасына бир саат сабак өтүлө баштаган. 1958-жылы кыргыз тили жана адабиятын окутууну жакшыртуу боюнча республикалык кеңешмеде ошол мезгилдеги окуучулардын билими жөнүндө К.Сартбаев «Орто мектептин VIII–X класстары үчүн кыргыз тили боюнча түзүлгөн программа жана окуу китеби жөнүндө» деген докладында: «Кийинки эки жылдын ичинде орто мектепти бүтүрүшүп, колдоруна жетилүү аттестаттарын алышып, университетке экзамен тапшырышканда окуучулардын эне тилинен алган билимдеринин тайкы экендиги (грамматикалык талдоону жүргүзө албай тургандыгы, стилдик каталардан тышкары, орфографиялык, пунктуациялык каталарды көп жибере тургандыгы) айкын белгилүү болду» деп айткан.

1957-жылы С.Кудайбергенов, Ы.Жакыпов, М.Мураталиевдин 8–10-класстар үчүн «Кыргыз тили. Лексика, фонетика, морфология, синтаксис» аттуу окуу китеби чыккан.

* Сартбаев К.К. Эл агартуу. – 1977. № 5, 6.

1962-жылы 7–8-класстар, 1970-жылы 7–8-класстар үчүн Ы.Жакыпов, Д.Майрыков, «Кыргыз тилинин грамматикасы, II бөлүк, синтаксис, Ы.Жакыпов, Д.Майрыков, М.Мураталиевдин 7–8-класстар үчүн «Кыргыз тили, II бөлүк, синтаксис» окуу китептери бастырылып чыгарылган жана алар 90-жылдарга чейин окутулган.

Жогоруда аталган китептердин баары негизинен советтик педагогикада басымдуу орун ээлеп келген грамматикалык эрежелерди курулай жаттап алуу принцибине негизделип түзүлгөндүгүн белгилей кетүү керек. Алардын эң негизги кемчилиги кепти өстүрүүгө эмес, эрежелерди курулай жаттатууга багытталып калган.

Ы.Жакыпов, Д.Майрыков, М.Мураталиевдин 7–8-класстар үчүн «Кыргыз тили, II бөлүк, синтаксис» окуу китеби «Сөз тизмеги жана сүйлөм» деген терминди изилдөөдөн башталат жана бардык изилдөө иши ушул багытта өнүгүп, жыйынтыкталат.

10-бетинде «Бүткөн айрым ойду билдирүүчү сөз же сөздөрдүн тизмеги сүйлөм деп аталат» деген эреже бар. Демек, сүйлөмдүк касиетке ээ болчу эки каражат: сөз жана сөз тизмектери бар экенин билебиз. Сөз тизмектери өз алдыларынча турганда сүйлөмдүк касиетке ээ эмес, алар курулуш материалы гана боло алат. Ушундан улам предикативдик айкалышка ээ болгон ээрчишүү байланышын сөз тизмеги катары караган натура пикир келип чыккан. Бул эрежедеги «сөз тизмеги» деген термин «сөз айкалышы» деп берилсе туура болмок.

«Багыныңкы сөздөрдүн өз формасын өзгөртпөй кийинки сөз менен маани жактан байланышы ыкташуу деп аталат», – деген аныктама да, ага карата көнүгүү да (26) так эмес. Ал эрежеден кийин багыныңкы сөз өзүнөн кийинки сөз менен гана маанилик байланыш жасап, ыкташуу байланышын түзөт деп түшүнүүгө болот.

Окуу китебиндеги ээ категориясына, жөнөкөй сүйлөмдүн түрлөрүнө берилген аныктамаларды тактап, толуктоо талап кылынат.

Айрым грамматикалык терминдердин, аныктамалардын чар-жайыттыгы, эрежелердин өтө кыскарып толук берилбегендиги (Мисалы, аныктоочтун курамдык бөлүнүшү – 36-б., сүйлөм мүчөлөрүнүн түрлөрү – 20-б.) китепте арбын.

«Татаал сүйлөм», «Кошмо сүйлөм» деген терминдер тил илимине байланыштуу окуу китептеринде синоним катары колдонулуп жүрөт. Бул терминдердин алгылыктуусун гана тандап, бардыгында бирдей алуу керек.

Грамматикалык аныктамалардан кийинки суроо маанисиндеги сөздөрдүн жазылыш эрежелери да ар түрдүү. Баяндоочко берилген суроолордун ар бири баш тамга менен башталып, суроо белгиси менен ажыратылса, калган учурларда кичине тамга менен жазылган.

«Төл жана бөтөн сөз» темасына карата эреже да так эмес. Ал эрежеге карата алынган мисал эреженин туура эместигин далилдейт. Айтылган ж.б. кемчиликтери менен бул окуу китеби көп жылдар бою окутулуп келген.

Сегиз жылдык мектептердин 5–6-класстары жана 6–7-класстары үчүн «Кыргыз тили» (I б.) окуу китептерин Д.Исаев, С.Кудайбергенов, С.Үсөналиев 1969 – 1973-жылдары басмадан чыгарышкан. Ага чейин 5–6-класстардын «Кыргыз тили», I б., окуу китеби (1959-ж.) авторлор Д.Исаев жана К.Токоевге таандык эле.

Алгач сөз Д.Исаев жана К.Токоевдин 6-класстардын «Кыргыз тили, I бөлүк» окуу китеби жөнүндө болсун.

«Бул китеп Д.Исаевдин 1960-жылга чейин колдонулуп келген эски китебинин негизинде түзүлгөн. Илимий жана методика жагынан да сегиз жылдык мектептердин алдына

койгон талаптарга жооп бере албай тургандыгын далилдеп, Кыргыз педагогика илим изилдөө институтунун илимий совети өз учурунда бул китептин басылышына каршы болгон*.

Чындыгында маанилүү, маанисиз сөздөр, сөздүн түз жана өтмө маанилери, татаал энчилүү аттардын жазылышы, өтүлгөндөрдү кайталоого берилүүчү материалдар, этиштин учур чагын адабий тилдин ченеми боюнча туура колдонуу, атоочтуктардын атоочтук жана этиштик касиетке ээлигин аныктоо, тактоочтор кайсы сөздөрдү кандай мааниде аныктай турганын, синоним жана антоним маанисиндеги тактоочторду таптыруу ж.б. сыяктуулар программада көрсөтүлгөнүнө карабастан, китепке киргизилген эмес.

Ал эми төмөнкүлөр программада жок, бирок китептен орун алган материалдар:

1. Эски программа боюнча «туруктуу», «оошмо», «сыйлыгышма» деп берилген мүчөлөр мында «Үндүү-үнсүздөрдүн алга жана артка карай ээрчиши» (33 – 38) деген темага карата берилген.
2. Бир сөз ичинде **к, п** тыбыштарынын **г, б** тыбыштарына өтүшү (44-б.).
3. Эки сөз ортосунда үндүүлөрдүн айтылышы (46-б.).

Грамматикалык эрежелер так жана толук эмес. «Авторлор аныктамалардын жоопкерчилигинен коркуп, көп эрежелерге аныктама беришпеген. ... теориялык материалдар жөнөкөйдөн татаалга деген принципке негизделип, ар бир сабакта өтүлүүгө тийиш болгон бөлүктөрү гана берилиши керек эле. Бирок китепте андай эмес, башынан аягына чейин лекция же илимий макала сыяктуу болуп жазылган**».

Айрым грамматикалык эрежелердин кээ бирине өзүнчө аныктама берилген, бир катары кайра-кайра мүнөздөлөт. Алардын түрлөрү, мүнөздөрү толук түшүндүрүлбөйт. Атоочторго, этиштерге улануучу мүчөлөрдүн негизги формаларынын тизмеси гана берилет, алардын маанилери, варианттык түрлөрү, ошондой эле уңгуга улануу жолдору да айтылган эмес.

Морфологиянын эң татаал, окуучулардын түшүнүүсүнө кыйын бөлүгү – этиш. Ал жөнүндө маалымат өтө аз жана этиштин ыңгайлары, чактары, мамилелери жөнүндө үстүртөн жазылып, ага карата талапка ылайык көнүгүүлөр тутумга салынып иштелип чыккан эмес.

Кайталанган жана окуучуларга жеңил эрежелерге карата (башталгыч класстарда өтүлгөндөрдү кайталоо, фонетика, зат атооч, жөндөмөлөр) көнүгүүлөр көп да, мурда өтүлбөгөн, жаңы жана татаал эрежелерге (бириккен сөздөр, кыскартылган сөздөр, омоним, синоним, аягы ск, нк, фть, кт ж.б. үнсүздөр менен бүткөн сөздөрдүн жөндөлүшү деген темалар) карата көнүгүүлөр аз.

«Зат атоочторду жасоочу негизги курандылар» деген темада 19 мүчөгө карата эки гана көнүгүү бар, анын экинчиси сөздүк көнүгүү.

Окуу китептеринин тилине карата коюлган талаптарга авторлор да, анын редакторлору да анчалык көңүл бурушкан эмес, анткени адабий тилдин ченемдерине ылайык келбеген, түшүнүксүз, логикалык жактан бири-бирине байланышпаган сүйлөмдөр кездешет. Мисалы, «Жанаша айтылган сөздөргө мурунку айтылган сөздүн аягы к тыбышы менен бүтүп, кийинки айтылган сөздүн башкы тыбышы үндүүлөрдөн болсо, к тыбышы г

* А.Идрисов. Окуу китеби жаңы талапка татыктуу болсун// Мугалимдер газетасы. – 1963. № 45.

** Ошондо эле.

тыбышына өтүп айтылат, бирок айтылышы жазууда сакталбайт». Мында айтылган деген сөз – 5, тыбыш – 4, сөз – 3 жолу кайталанат. Бул сыяктуулар китепте кыйла кездешет.

Мектепте морфология жана синтаксис 5–8-класстарынын окуу китептеринде берилет. 1969-жылы жарык көргөн Д.Исаев, С.Кудайбергенов, С.Үсөналиевдин сегиз жылдык мектептердин «Кыргыз тили» (I б.) окуу китебинде программа боюнча окутулууга тийиш болгон «Алфавит», «Басым», «Үнсүздөрдүн бөлүнүштөрү» ж.б. темалар жок, фонетика гана тааныштыруу иретинде баяндалган. Өтүлүүчү темаларга эрежелерди берүү китептин тутумуна кирсе да, айрымдарыныкы жок. Окуу китеби Д.Исаевдин өзүнүн түзгөн морфологиясынан бир кыйла татаал. Ал эми программада көрсөтүлгөн саатка салыштырып айрым темаларды өтүүдө кыйынчылык туудурат. Алсак, лексика бөлүмүндөгү архаизмдерди, неологизмдерди, кесиптик лексиканы, тарыхый, диалектикалык сөздөрдү (1 – 19-параграфты) өтүүдө булар үчүн бөлүнгөн бирден саат кыскача гана баяндама кылып айтууга жетет.

Сөз жасоочу жана сөз өзгөртүүчү мүчөлөрдүн өнүмдүү жана өнүмсүз (46-б.) деп берилиши окуу китептеринде терминдерди бирдей берүү талабына жатпайт. Бул терминдер жогорку окуу жайларына арналган окуу китебинде учурайт.

Китепке өтмө жана өтпөс этиштер жаңы киргизилген (12-б.). Жаңы темалардын кириши менен сааттардын бөлүнүшү да өзгөргөн. Тактап айтканда темалардын саны көп, ал эми программа боюнча бөлүнгөн сааттардын саны аз.

Советтик педагогикада тилдин тутумдуулук принцибин алдыңкы орунга коюу 70-жылдардын акырында үстөмдүк кыла баштап, анын негизинде тилди өздөштүрүүдө биринчи орунга коммуникациялуулукка өзгөчө көңүл бурулду. Бул көрүнүш окуу программалары менен окуу китептерин грамматикалык эрежелерди курулай жаттоодон четтеп, сөздөрдү кепте колдоно билүү ыкмасына өтүүгө алып келди. Мындай өзгөрүүлөр жай болсо да, кыргыз тили боюнча окуу китептери менен окуу программаларына өзгөртүү киргизүүгө өбөлгө түздү.

1986-жылдан баштап мектептерде б жаштан окуган башталгыч класстардын программасы сунуш кылынган. Анда окуучуларга сабаттуулукка үйрөтүүнүн түрдүү жолдору берилген. Окуучулардын сөз байлыгын өстүрүүгө карата окуу китебиндеги түстүү сүрөттөр менен иштөө, кесме тамгалардан ачык жана жабык муундан турган сөздөрдү түздүрүү, аларды окууга көнүктүрүү, анчалык чоң эмес тексттерди, чакан аңгеме, жомокторду үн чыгарып окууга адат алдыруу ж.б. сунуш кылынган. Ар бир класка жаттоо үчүн ырлардын тизмеси, окуунун тематикасы берилген.

Окуу программасында, орус класстарындагыдай тарыхый материалдарга орун берилбей, көбүнчө В.И. Ленин жана Улуу Ата Мекендик согуш жөнүндө бир кылка темалар кездешет. Ошондой эле программага көркөм чыгармалардын үлгүлөрүнөн кирбеген. Программа боюнча кыргыз тили сабагынын сааттары кыскарып, китептин бөлүмдөрүнүн азайганын байкоого болот.

Ал эми башталгыч класстарда кыргыз тилин окутуу боюнча усулдук китептер жокко эсе эле. Ал боюнча 1965-жылы жарык көргөн китептер ал учурдун талаптарына жооп бербей калган.

Кыргыз тили окуу китептеринин милдеттеринин бири – окуучуларды грамматикалык жактан сабаттуулукка үйрөтүү, алардын тил байлыгын, рухий дүйнөсүн, эстетикалык табитин өстүрүү болуп эсептелет. Бул максатта авторлор китеп түзүүдө негизинен улуттук көркөм адабиятыбыздын үлгүлөрүнөн пайдаланышкан. Бирок айрым окуу

китептерине көркөмдүк деңгээли төмөн, ой жүгүртүүсү чаташкан, кунарсыз, логикасы жок чыгармалардан кирип кеткен. Мисалы, 3-класстын «Кыргыз тилинде» (Б.Үмөталиева, М.Мураталиев, К.Сартбаев) суу жөнүндө мындай ыр бар:

Шалдырап агып шыңкылдап,
Бүткөн боюң кылтылдап.
Суналып туруп агасың,
Берметтей болуп жылтылдап. (24-б.)

Дагы бир ыр:

Оор барскан, кана баскының,
Болог дөшүнү кайта бас.

Республикабыздын жалпы билим берүүчү мектептери үчүн Кыргыз тили программасы 1994-жылы өркүндөтүлүп, толукталып жарык көргөн. Буга кыргыз тили мамлекеттик статуска ээ болуп, кыргыз тили сааттарынын көбөйүшү себеп болгон. Бул программанын негизинде окуу китептери толукталып, оңдолуп, кошумчаланып бир сыйра басылып чыгат. Билим берүү жана маданият министрлигинин маалыматы боюнча 2003-жылы 50 наамдагы окуу китеби, 15 программа 1 млн 727 миң нускада чыккан. Анын ичинен окутуу кыргыз тилинде жүргүзүлгөн мектептер үчүн 34 наамдагы окуу китеби, бөтөн тилдүү мектептер үчүн 6 наамдагы окуу китеби, 10 наамдагы усулдук колдонмо жарык көргөн.

1994-жылы программада мурдагы программага (1987-ж.) байланыштуу кептин материалы кошумчаланган сааттардын эсебинен зарыл түрдө тематикалык жактан жаңыланып, кеңейтилип, андагы бөлүмдөр: текст, тексттин стилдери жана кептин түрлөрү, алардын ар бирине тиешелүү теориялык материалдарга карата практикалык жактан аткарылчу иштер жеңилден татаалга карата класстар аралык ырааттуу жайгаштырылып берилген. Ошентип ар бир класска 15 сааттан 31 саатка чейин, бардыгы 153 саат бөлүштүрүлгөн.

Кеп маданияты жана байланыштуу кеп жакын болгондуктан, 1994-жылкы программанын жаңы редакциясында 10, 11-класстардан башка класстарда байланыштуу кепке тиешелүү материалдар кыскартылган. Ошондуктан мурда мектеп окуучуларына оордук келтирүүчү деп эсептелген материалдар боюнча сааттар алып салынган. Мисалы, 8-класста «Бир тутумдуу сүйлөмдүн түрлөрү атама, жактуу, жаксыз сүйлөмдөр деп жөнөкөйлөнүп, кыскартылган. 10-класска омонимдердин түрлөрү кошулган эмес.

Тилекке каршы, түздөн-түз тиешеси бар темаларга кеп маданияты үчүн кошумча сааттар берилген эмес. Авторлордун айтуусу боюнча 5-класска 7 саат, 6-класска 6 саат, 7-класска этиштин өзгөчө формасына 1 саат, кызматчы сөздөргө 2 саат, 9-класска 3 саат, 10-класска 2 саат, 11-класска 2 саат кем берилген.

5-класстын мурдагы окуу китебинде берилген окуу жылынын башындагы 6 сааттык башталгыч класстын материалын кайталоо максатка ылайыксыз деп эсептелип, ал сааттардын ордуна «Тыбыш чыгаруучу органдар», «Табу жана эфемизмдер» деген темалар программага атайын киргизилген. Бирок авторлор бул программанын талабын аткарышкан эмес. Кыргыз тили программасына 5-класстан баштап байланыштуу кептин материалдары тутумдуу киргизилгендигин айта кетүү керек.

6-класска байланыштуу кепте «Тексттин темасы. Тема. Подтема» деген микротема жок. Ошондой эле «Тексттин жөнөкөй планы» эмес, «Татаал план» болуш керек. Анткени

жөнөкөй план 5-класста өтүлгөн. 6-класста «Стиль» жөнүндө түшүнүк. Оозеки жана жазма стилдер деген 5-класстагы темалар кайталанып берилген.

10- жана 11-класстын кыргыз тили окуу китеби 1994-жылкы программа боюнча оңдолуп, 2003-жылы гана жарык көргөн. Ал эми 8 – 9-класстардын Кыргыз тили (автору Б.Өмүралиев) атаандаштык вариантта жарык көрүп келе жатат. Аталган окуу китебине карата учурунда «Мугалимдер газетасына» (1989) А.Сапарбаевдин «Сапаттык жактан жогорулашын көздөп...» аттуу, ал боюнча оңдолсо китептин сапаттуу чыгышына кепил болчу макаласында кеңири, илимий негиздеги талдоо жарыяланган.

Окуу китептеринде поэтикалык чыгармалардан үзүндүлөр алынып, узун сүйлөм катары пайдаланылган учурлар көп. М: Он жетинчи жылында Октябрдын таңы атты же Эрдin көркү эл менен, эмгегин менен элге жак. Сүйлөмдөр эрежеге ылайык так тандалып алынбаган. Төмөндө түшүндүрмө мүчөгө келтирилген мисал эрежеге ылайык келбейт: Студенттердин, колхоздо иштеп жаткандардын, шандуу үндөрү угулуп жатты. Колхоздо иштеп жаткандардын, студенттердин, шандуу үндөрү угулуп жатты деген оң. Ошондо түшүндүрмө мүчө – студенттер – колхоздо иштеп жаткандардын ким экендигин тактоодо. Бул мисалдардын ар бир окуу куралында кайталана бериши кезигет жана окуучуларды тажатууга алып келет. Мындай мисалдар абдан көп. Мурунку класстарда мисал катары келтирилген үзүндүлөрдү, эрежелерди кийинки класстардан, темалардан кайрадан жолуктурууга болот. Мисалы, 1-класстын «Эне тили» (Ж.Мукамбаев, К.Шүкүралиев, Т.Байгубатов, 1986) китебинин 61-бетиндеги «Пионер куттуктайт» деген ыр 2-класстын «Эне тили» окуу китебинде 121-бетте да кезигет. Ал эми Т.Үмөталиевдин «Жакшы» деген чыгармасы 1-класстын китебинин 70-бетинде жүрсө, 2-класстын «Эне тилинин» 63-бетинде «Бөбөгүм» деген ат менен басылган. Ал эми чабалекей жөнүндөгү табышмак 136, 142, 216-беттерде 3 ирет кайталанат. А.Токтомушевдин «Эмгек майданы» деген ыры 2-класстын китебинде кайталанат.

Грамматикалык эрежелерди, аныктамаларды окуучулар өз алдынча жеңил өздөштүрө алгыдай кылып түзүү, кыска, мисалдары менен так берүүгө аракет кылуу керек. Тескерисинче, окуу китептеринде узун, окуучулар эмес мугалимдердин түшүнүшүнө кыйын эрежелер, окуучуларды тил илимине таптакыр кызыктыра албаган, тажатма, жаңы типтеги окуу китептердин талаптарына жооп бербеген көнүгүүлөр арбын.

Кыргыз тили окуу китептериндеги айрым так эместиктер жөнүндө С.Үсөналиев: «К.Тыныстановдун «Морфологиясында» (1934) беш гана: илик, барыш, табыш, жатыш, чыгыш жөндөмөлөрү берилет. Атооч жөндөмөсүнүн мүчөсү жоктугунан аны жөндөмөлөргө кошкон эмес. 1938-жылы И.А.Батмановдун «Употребление падежей в киргизском языке» деген эмгегинде кыргыз тилиндеги жөндөмөлөрдү негизинен үч чоң топко, бирок сегиз жөндөмөгө бөлүштүргөн. ... Х.Карасаев «Семантика падежей в киргизском языке» аттуу илимий эмгегинде жөндөмөлөрдү: атооч, илик, барыш, табыш, жатыш, чыгыш деп алтыга бөлүп караган. Демек, 1934-жылдан бери карай таандык мүчөлөр уланган сөздөрдүн жөндөлүшү, жөндөмөлөрдүн мүчөлөрү азыркы кезге чейин туура эмес окутулуп, туура эмес жөндөлүп, окуу китептеринде да туура эмес берилип келет...

Фонетика 5-класста гана 25 саат, синтаксистин тутумдуу курсу 8 – 9-класстарда гана окутулат. Калган кластарда окутулбайт, ошон үчүн окуучулар булар боюнча жакшы билим ала албай жатышат* – дейт. Андан ары автор макаласында кыргыз тилиндеги сөз

* Үсөналиев С. Окуу китеби – билим сапатынын башаты// Кутбилим. – 2003, 23-май.

түркүмдөрү маани берүүчү, кызматчы жана модал сөз түркүмдөрү деп бөлүнбөстөн, маани берүүчү жана кызматчы сөздөргө гана туура эмес бөлүнүп келе жаткандыгын, тууранды сөздөр менен бардык сөздөр эч качан маани берүүчү сөз түркүмү эмес, өзгөчө сөз түркүмүн түзөрүн, зат атооч сөздөрдүн жакталбашын, ал адамзаттык зат атоочтор баяндоочтун милдетин аткарганда гана жак мүчөлөрүн кабыл аларын, көптүк -лар мүчөсүнүн кыскарган варианттары (мисалы, атаңдар келди, атаңар келди) китепке кирбегенин далилдеген.

Кыргыз тили окуу китептеринин бул сыяктуу жана башка калпыс жактары, авторлор туура жыйынтыкка келгенден кийин, окуу китептеринде түзөтүүлөр менен жарык көрүшү зарыл.

2000–2002-жылдары С.Үсөналиев, Б.Өмүралиев ж.б. кыргыз тилинин альтернативдик-варианттык программасын түзүп, сунуш кылышкан. 1994-жылкы программадагы байланыштуу кептин сааты салыштырмалуу кескин кыскарып, кеп маданияты менен предмет аралык байланыш таптакыр алып салынган.

2002-жылдан бери мугалимдердин Август конференциясында 1994-жылкы программа илимий деңгээлдеги материалдар тереңдетилип берилген деп лицей-гимназияларга, 2002-жылы программа жалпы билим берүүчү мектептерге сунушталып келе жатат.

Акыркы жылдарда кыргыз тилин окутууда вариативдүү эки программа колдонулууда:

1) Инновациялык мектептерде (гимназия, лицейлерде) жана кыргыз тилин тереңдетип үйрөткөн класстары бар мектептерде авторлору А.Сапарбаев, Н.Абдесов ж.б. түзгөн программа;

2) Жалпы билим берүүчү мектептерде С.Үсөналиев жана Б.Өмүралиев түзгөн программа.

Тандоо боюнча Б. Исаков түзгөн «Кыргыз тилинин альтернативдүү программасы» колдонулууда.

Кыргыз тили предметине – окуучулардын тил илими жана мыйзамдары туурасындагы түшүнүктөрдү калыптандыруу милдети гана жүктөлбөйт. Эң башкысы – окуучулардын эне тилиндеги сабатын арттыруу, байланыштуу кебин өстүрүү жана кеп маданиятына үйрөтүү болуп саналат. Мына ушундай педагогикалык шарттарга жараша кыргыз тилин окутуунун төмөндөгүдөй принциптүү жагдайлары окуу китептерин түзүүдө жетекчиликке алынышы керек:

- 1) кеп өстүрүүчүлүк принциби;
- 2) кеп маданиятына багыт берүү принциби;
- 3) этномаданиятка багыт берүү принциби;
- 4) эне тилинин өзгөчөлүктөрүнө таянуу принциби.

Учурда жалпы билим берүүчү орто мектептерде жана айрымдары гимназия, лицейлерде кыргыз тили боюнча төмөнкү наамдагы окуу китептери пайдаланылууда.

I класс. Алиппе. Рысбаев С. ж.б. 2001–2007.

I класс. Алиппе. Б.Субанова, Б.Токтомамбетов.

II класс. Кыргыз тили. Рысбаев С.ж.б. 2000–2005.

II класс. Кыргыз тили. Маразыкова К. ж.б. 1996.

III класс. Кыргыз тили. Рысбаев С. ж.б. 2001–2005.

III класс. Кыргыз тили. Мукамбаев Ж. ж.б. 1995–1996.

IV класс. Кыргыз тили. Үмөталиева Б.ж.б. 1995.

- IV класс. Кыргыз тили. Шайылдаева С.ж.б. 2002–2007.
- V класс. Кыргыз тили. Өмүралиев Б., Осмонкулов А., Үмөталиева Б. 1998 – 2007.
- V–VI класс. Кыргыз тили. Исаков Б.ж.б. 2000–2004.
- VI–VII класс. Кыргыз тили. С.Үсөналиев ж.б. 1999–2007.
- VII класс. Кыргыз тили. А.Сапарбаев, Н.Абдесов. 1999. (вариативдүү)
- VII класс. Кыргыз тили. С.Үсөналиев ж.б. 2004–2007.
- VII–VIII класс. Кыргыз тили. Б.Өмүралиев. 1999, 2007.
- VIII–IX класстар, “Кыргыз тили. Б. Усубалиев, А. Кайбылдаев, А. Иманов. 1999. (вариативдүү)
- IX класс. “Кыргыз тили” Өмүралиев Б. ж.б. 2007
- X класс. Кыргыз тили. А.Сапарбаев, С. Өмүралиев, Р. Эгембердиева, В. Мусаева. 1993, 1999, 2004.
- X–XI класс. “Кыргыз тили” 10-11-кл. Сапарбаев А. ж.б. 2003–2007
- XI класс. Кыргыз тили. С.Өмүралиев, Р. Эгембердиева, В. Мусаева. 1993, 1999, 2004.
- XI класс. Кыргыз тили. Сапарбаев А. ж.б. 2003–2007.
- V–IX класстардын альтернативдүү Кыргыз тили. Б.Исаков.
- Жогорудагыларга кыргыз тили боюнча төмөнкү окуу-усулдук колдонмолор жардамчы болууда:
- Кыргыз тилинин справочниги. 5–11-класстар. С.Үсөналиев, С.Иманалиев.
- Азыркы кыргыз тилинин таблицалары. 100 таблица. С.Үсөналиев, Б.Өмүралиев. 2003.
- Баяндама жыйнагы. В.Мусаева. 2000.
- Баяндама жыйнагы. А. Сманбаев, В. Мусаева. 2005.
- Изложение жыйнагы. 5–9-класс. А.Сманбаев.
- Кыргыз тилинин диктанттар жыйнагы. 9–11-класс. А.Сманбаев.
- Кыргыз тилинин тыбыштык системасын окутуу. А.Осмонкулов.
- Кыргыз тилинин морфологиясын окутуунун методикасы. С.Үсөналиев.
- Кыргыз тилинин синтаксисин окутуунун методикасы. Б.Өмүралиев.
- Мектептерде инновациялык методдор менен кыргыз тилин окутуу. С.Үсөналиев.
- Диктанттар жыйнагы. Б. Өмүралиев. 5-класс. 1995.
- 5–11-класстарда кыргыз тилин окутуунун календарлык планы, В. Мусаева, 1999, С. Үсөналиев, Б.2000, Н. Абдесов 2000.
- Окуучунун дилбаяны. С. Рысбаев. 2003 “Педагогика”, 2004-ж., “Шам”.
- Кыргыз тилинин жазуу эрежелери. С. Мусаев. Б. 2004.
- Дилбаян сыры. А. Муратов, Б. 2004.
- Морфологияны синтаксистин негизинде окутуу. Мураталиева Ж.
- Булардан сырткары кыргыз тили боюнча төмөнкү программа сунуш кылынган: “Кыргыз тилинин программасы” (5–11-класстар), түзүүчүлөр: Б.Өмүралиев, В. Мусаева, Н. Абдесов, С. Үсөналиев ж.б. Бул программада доцент А. Сапарбаевдин материалдары толугу менен калтырылган, тактап айтканда негиз кылып алынган.
- Окутуунун илимий-теориялык жана усулдук деңгээлин өркүндөтүп, окуучулардын таанып-билүү жөндөмдүүлүктөрүн, сабактагы активдүүлүгүн жогорулатуу үчүн министрлик жана билим берүү жаатында иштеген мекемелер тарабынан бир катар чараларды көрүүнүн натыйжасында жалаң гана окуу китептери эмес, окуучуларга патриоттук, эстетикалык, адеп-ахлактык тарбия берүү менен ар кандай дидактикалык материалдар-

ды кеңири пайдалануу жагы сунуш кылынып жаткандыгына карабастан, кыргыз тили боюнча окуу китептеринин жана кошумча окуу куралдарынын сапаты талапка жооп бербей жаткандыгы белгилүү.

Айрым окумуштуулардын пикири боюнча окуу китеби кайсы класска арналгандыгына карабастан ар бир бөлүмдүн аягына окуучулардын билим деңгээлине ылайык жалпы тил таануу илиминен, тилдин жана жазуунун чыгыш тарыхынан алынган кызыктыруучу, башка сабактар менен болгон байланышты жакшыртуучу маалыматтар менен окуучуларды тааныштыруу максатында «Муну билүү кызык», «Муну билүү пайдалуу» деген темадагы материалдар дээрлик берилбейт.

Конференцияларда, кеңешмелерде окуу программаларынын жана окуу китептеринин абалынын начардыгы, окуу китептерин жана программаларын дээрлик теориячы окумуштуулар түзүп, түздөн-түз мектепте иштеген мугалимдердин тартылбай жаткандыгы, окуу китебин жазып жатканда автор мектепте иштеген мугалимдердин тажрыйбасына таянууга тийиштиги айтылууда.

Демек, жогоруда айтылгандарды жыйынтыктап келип тил, педагогика илимдерин, курактык психологияны жана физиологияны мыкты билүү менен мектептин иш практикасынан жетиштүү кабары бар автор же авторлор тиешелүү деңгээлде түзүлгөн программанын негизинде жазганда гана бүгүнкү күндүн талабына толук жооп бере турган окуу китеби жаралары табигый нерсе.

Кыргыз Республикасы эгемендүүлүк алганга чейин жогоруда баяндалган кыргыз тили окуу китептерине жана программаларга сабаттуу адам көз чаптырганда эле Орхон-Энесай жазуулары эмес, Жусуп Баласагын, Махмуд Кашгар жана тарыхый жактан салыштырмалуу соңку мезгилдерде эле жашап өткөн Арстанбек, Молдо Кылыч, Жеңижок ж.б. чыгармаларынан таптакыр маалымат жок экендиги байкалган. Мунун себеби коммунисттик идеология, администрациячыл-буйрукчул тутум үстөмдүк кылып турган шартта кыргыз улутунун тарыхын камтып, кыргыздардын менталитетине тиешелүү окуу китептерин жана программаларын чыгаруу куру кыял болуп келгендиги жашыруун эмес.

Окуу китептеринин ички мазмуну мамлекеттин бекем көзөмөлүндө туруп, түзүүчүлөр алардын түзүмүндө үстөмдүк кылган идеологиянын, расмий саясаттын демин жана багытын бекем кармаууга мажбур болушкан. Элге билим берүү министрлиги жогорудагыдай социалдык талапты кыйшаюусуз аткарууну камсыз кылган мамлекеттик орган болгон.

Окуу китептеринин сапатынын эң башкы чен-өлчөмү педагогикалык эмес, идеологиялык чен-өлчөм болгон. Билим берүү органдарына жана кызматкерлерине коюлган эң биринчи талап жаш муундарды коммунисттик духта тарбиялоо эле. Окуу китептерин жана окуу программаларын түзүүчүлөрдүн өздөрү да идеологиялык багыттын нугунда ой жүгүрткөн. Мына ушундай көрсөтмөлөрдүн, саясатташкан ой жүгүртүүлөрдүн айынан «жогорку идеялуу» окуу китептери жаралган.

Мисалы, 1-класс үчүн “Эне тил” окуу китебинин (“Мектеп”, 1986) мазмунун кандай тексттер түзгөндүгү эле жогорудагы ойго далил болот. “Октябряттардын эрежеси”, “Биз Ленинчил жаш” ж.б.с.

Ал эми 3-класстын “Эне тили” окуу китебинин (Мектеп, 1987) мазмунуна да токтоло кетели. “В.И.Ленин атындагы пионер уюму качан түзүлгөн?”, “Советтер Союзунун пионерлеринин убадасы”, “Пионердин чоң энеси”, “Октябрь туусу”, “Партия бизди үйрөттү”, “Эртеңкибиз жаркырап турат”, “Законум”, “Москва – Советтер Союзунун

борбору”, “Дайым даңк”, “Ленин тууралуу ыр”, “В.И. Ленин Коммунисттик партиянын негиздөөчүсү”, “Ленин жашайт арабызда”, “Орок, балка”, “Достук ыры”, “Менин өлкөм”, “Биринчи пионер ким?” ж.б.

Жогорудагыдай шартта деги эле сапаттуу окуу китебин чыгарууга мүмкүн беле деген ой келет. Балдарды ой жүгүртө билүүгө, өз алдынчалыкка, ички маданиятын тарбиялоого үйрөтүү керек деп айткан менен жогорудагыдай тексттердин мазмунунан андайларды жүзөгө ашырууга мүмкүн эместиги белгилүү. Анын үстүнө жогорудагыдай тексттер менен балдардын көркөм табитин, тил маданиятын өстүрүүгө болобу? Бул үчүн тил боюнча окуу китептерине кеп берметтерине жык толгон адабий тексттер, ырлар, аңгемелер, жомоктор, тамсилдер кызмат кылары талашсыз. Ал эми жогорудагы тексттер жалган саясий пафоско, кургак даңазага, жасалмалуулукка ширелген.

Окуу китептери гана эмес, ар кандай колдонмолор, усулдук куралдар, дидактикалык материалдар да саясаттын, идеологиянын көз карашынан түзүлүп келген. «Эне тил», «Кыргыз тили» окуу китептеринен тышкары аларда да көбүнчө орус жазуучуларынын тексттеринин котормолору киргизилип, алардын мазмундарынын 90 пайызга жакыны саясий мазмунда болгон.

Кыргыз тили дүйнөлүк цивилизациянын эң байыркы элдеринин бири болгон кыргыз элинин маданий жана социалдык муктаждыктарын тейлейт. Анын мааниси кыргыз тили мамлекеттик тил катары жарыялангандан кийин ого бетер жогорулады. Кыргыз тили боюнча окуу программалары менен окуу китептерин түзүүчүлөр тарабынан эске алынып, алар өз ишинде эң оболу лингвистика жана педагогика илимдеринде азыркы кезде ар тараптуу далилденген тилдин коммуникациялык милдетин негиз кылып алышы абзел.

К.А. Биялиев,

Кыргызстан-Россия Славян университети, ф.и.к., доцент

*Кыргыз тилин экинчи тил катары үйрөтүүдө лексикалык материалдын мааниси**

Кыргыз тилин экинчи тил катары үйрөтүүнүн негизги максаты – бул тилди үйрөнүп жаткан башка улуттун өкүлүн тилди эркин колдоно билүү деңгээлине чейин окутуп үйрөтүү. Бул максатка жетүүдө лексикалык материал менен туура иштөө маселеси келип чыгат. Бул маселе көп аспектилүү, атап айтсак, алар: лексикалык минимумду тандап алуу, жаңы лексиканы семантикалаштыруу ыкмалары, сабакта жаңы сөздөрдү үйрөтүүдө алардын санын туура аныктоо (дозировка), окутулган лексиканы бышыктоо жана кепте колдонулушун активдештирүү.

* Доклад представлен автором на Республиканской научно-практической конференции «Образование и наука в современном университете: опыт, теория, практика» (г. Бишкек, 13 марта 2008 г.).